

Bachelor Eindwerkstuk

Madelein van der Ploeg, 3348431
Begeleidend docent: Drs. Bart Dieho

Blok 4, 2011-2012

Onderdeel G

Thema: Theater

24 juni 2012

GEËNGAGEERD THEATER

**Casestudy: YFC|Switch Onderwijsprojecten - peereducatie in
combinatie met educatief theater**

Inhoudsopgave

INHOUDSOPGAVE	2
1. INLEIDING	3
1.1. ONDERZOEKSONDERWERP EN TOELICHTING CASUS	3
1.2. VRAAGSTELLING	3
1.3. THEORETISCH KADER	4
1.3.1. DEFINITIE PEEREDUCATIE	4
1.3.2. GEËNGAGEERD THEATER	5
2. GEËNGAGEERD THEATER VAN DE 20^E EEUW TOT NU	6
2.1. EPISCH THEATER	6
2.2. AKTIE TOMAAT EN POLITIEK VORMINGSTHEATER	7
2.2.1. AKTIE TOMAAT	7
2.2.2. POLITIEK VORMINGSTHEATER	7
2.2.3. VORMINGSTHEATER OP SCHOLEN	8
2.3. 'COMMUNITY ART'	8
2.3.1. 'THEATRE OF THE OPPRESSED'	9
3. CASESTUDY YFC SWITCH ONDERWIJSPROJECTEN – REMEMBER ME	10
3.1. DOEL EN WERKWIJZE REMEMBER ME	10
3.1.1. HERKENNING	11
3.1.2. ANALYSE	12
3.1.3. PERSPECTIEF	13
3.2. PEEREDUCATIE	14
4. CONCLUSIE	16
BRONVERMELDING	19
PRIMAIRE BRONNEN	19
SECUNDAIRE BRONNEN	19
BIJLAGE 1 – 'FACTSHEET' REMEMBER ME	21
BIJLAGE 2 – DOELSTELLINGEN	23
BIJLAGE 3 - INTERVIEW MET JANNEKE HART, 5 JUNI 2012	24
BIJLAGE 4 – SAMENVATTING EINDWERKSTUK	30
EINDNOTEN	31

1. Inleiding

1.1. Onderzoeksonderwerp en toelichting casus

In mijn Eindwerkstuk richt ik mij op geëngageerd theater. De focus ligt hierbij op de organisatie YFC|Switch Onderwijsprojecten, hierna vermeld als Switch. Deze organisatie gebruikt theater als educatief middel op middelbare scholen om maatschappelijke thema's als pesten, identiteitsvorming en verkeringsgeweld bespreekbaar te maken. Zij combineren het gebruik van theater hiervoor met een 'peer-to-peer' werkwijze. De Switchers (zoals de 'peereducators' binnen Switch worden genoemd) zijn jaarvrijwilligers en spelen in de theatervoorstellingen en geven les over deze thema's.¹

Zelf ben ik ook een jaar Switcher geweest. Vanaf dat moment is mijn interesse in deze organisatie gegroeid. Hierdoor heb ik veel voorkennis kunnen toepassen in mijn Eindwerkstuk. Ik heb echter geprobeerd mijzelf zo blanco mogelijk op te stellen in bijvoorbeeld het interview met Janneke Hart, schrijfster en regisseur bij Switch, dat ik heb gehouden op 5 juni jongleden.

In Nederland is er één andere organisatie naast Switch die ook theater met peereducatie combineert om voorlichting te geven op middelbare scholen, namelijk Kikid. Helaas was het niet mogelijk om met Kikid mee te kijken, waardoor ik heb moeten besluiten mijn onderzoek alleen op Switch te richten.

1.2. Vraagstelling

Mijn onderzoeksvraag luidt als volgt:

Hoe is de werkwijze van YFC|Switch Onderwijsprojecten te plaatsen binnen verschillende werkwijzen van uiteenlopende vormen van geëngageerd theater in de 20^e eeuw tot nu?

Om tot beantwoording van deze hoofdvraag te komen, moeten allereerst de begrippen 'geëngageerd theater' en 'peereducatie', als belangrijk onderdeel van de werkwijze van Switch, gedefinieerd worden. Vervolgens zijn verschillende deelvragen van belang. Ik zal onderzoeken welke vormen van geëngageerd theater er waren in de 20^e eeuw tot nu en wat daarin de werkwijzen waren om bepaalde doelen te bereiken.

Om vervolgens de werkwijze van Switch hiermee te kunnen vergelijken is de volgende deelvraag belangrijk: wat is de werkwijze van Switch? Hierbij zal gekeken

worden hoe theater en peereducatie binnen Switch samen ingezet worden om voorlichting te geven aan leerlingen op middelbare scholen. Om dit te beantwoorden zal ik mij richten op één van hun projecten, namelijk REMEMBER ME, een project over identiteitsvorming. Ondanks mijn voorkennis, was dit project mij nog volledig onbekend. Welke boodschap wil Switch met dit project overbrengen en hoe dragen peereducatie en theatrale middelen daaraan bij? Hierbij zal ik er rekening mee moeten houden hoe representatief de werkwijze binnen dit project is voor de hele organisatie.

Naar aanleiding van de antwoorden op deze deelvragen zal ik uiteindelijk een antwoord kunnen formuleren op de hoofdvraag.

1.3. Theoretisch kader

1.3.1. Definitie peereducatie

In zijn artikel “The effectiveness of peer tutoring in further and higher education: A typology of review of the literature” begint K.J. Topping met een korte schets van de verschillende definities die ‘peer tutoring’ in de geschiedenis heeft gehad. Hij komt uiteindelijk tot de volgende conclusie:

“(…) a current definition seems so broad as to be rather bland: ‘people from similar social groupings who are not professional teachers helping each other to learn and learning themselves by teaching’”²

Nancy Falchikov gebruikt de genoemde definitie ook in haar boek *Learning Together: Peer tutoring in higher education*.³ Ook zij stelt dat het lastig is om een specifiekere definitie dan bovengenoemde te geven: “(…) the label ‘peer tutoring’ may be applied to a variety of learning situations and the term encompasses a multitude of different ways of constituting learning pairs.”⁴

Om deze reden zal de wijze waarop ik de term peereducatie gebruik dan ook alleen wijzen op de werkwijze van Switch. Voor Switch houdt peereducatie simpelweg in dat “Jongeren tot jongeren spreken. Jonge mensen staan voor de klas en zijn in gesprek met jonge mensen.”⁵ De Switchers zijn veelal net van de middelbare school af en een paar jaar ouder dan de middelbare scholieren met wie zij in contact komen. Zij worden

geacht hierdoor iets meer ervaring en kennis te hebben dan de leerlingen aan wie zij lesgeven, maar tegelijkertijd nog wel dichtbij hen te staan.⁶ Zoals Whitman het volgens Falchikov zou noemen zijn de Switchers “‘near-peer’ tutors” (...) as being at a more advanced level than the learner”⁷.

1.3.2. Geëngageerd theater

Voor de definiëring van geëngageerd theater wil ik graag verwijzen naar het Letterkundig Lexicon voor de Neerlandistiek, waarin de term ‘geëngageerd’ als volgt wordt uitgelegd:

“Term uit de literatuurkritiek voor een literatuuropvatting van auteurs die het belang van hun teksten niet in de literaire aspecten ervan zien, maar in een buiten de literatuur gelegen functie die doorgaans van politieke of sociale aard is. Engagement (letterlijk: zich ergens toe verplichten) duidt op de zelfopgelegde verplichting van de kunstenaar zich met zijn werk in dienst te stellen van een politiek, sociaal, religieus of moreel ideaal en zo mee te werken aan de verandering van de samenleving om dat ideaal te verwezenlijken.”⁸

Deze omschrijving van ‘geëngageerd’ zal ik in mijn Eindwerkstuk toepassen op theater waarin de theatermaker zich met zijn werk in dienst stelt van een politiek, sociaal, religieus of moreel ideaal en zo meewerkt aan de verandering van de samenleving om dat ideaal te verwezenlijken.

De term ‘geëngageerd theater’ wordt echter vaker gebruikt. Zo gebruikt Jan Cohen-Cruz een verwante term in haar boek *Engaging Performance*. Met ‘engaging’ bedoelt zij echter: “a verb, to engage, referring to the act of choosing performance to respond to social controversies.”⁹ Zij spreekt in tegenstelling tot de literaire opvatting alleen over een sociaal aspect. Aangezien de vormen van theater in mijn Eindwerkstuk zich niet alleen richten op sociale aspecten binnen de samenleving, maar ook op politieke, religieuze en morele aspecten, wil ik graag de uitleg van de term ‘geëngageerd’ vanuit de Literatuurkritiek gebruiken en toepassen op theater.

2. Geëngageerd theater van de 20^e eeuw tot nu

2.1. Episch Theater

Het episch theater van onder andere Erwin Piscator en Bertolt Brecht is ontstaan rond de jaren twintig van de twintigste eeuw en onderdeel van het politiek theater. Politiek theater is echter een complexe term, aangezien er veel vormen van politiek engagement binnen theater zijn. In het boek *Twentieth Century Theatre, a Sourcebook* (1995) zet Drain uiteen wat hij verstaat onder politiek theater:

“(...) an attempt to rethink the nature and function of theatre in the light of the dynamics of society outside it, and of audience involvement within it. This has led to new modes of acting, staging and playwriting, and hence new ways of representing life on stage.”¹⁰

Het episch theater van Brecht is de bekendste vorm van politiek theater zoals uitgelegd door Drain, hoewel Piscator deze term als eerst gebruikte.

In het eerdergenoemde boek van Cohen-Cruz wordt het doel van het episch theater van Brecht uiteengezet. Zij stelt dat Brecht wilde bereiken dat het publiek reflecteerde op de machtsrelaties die getoond werden in zijn voorstellingen en die de werkelijkheid representeerden.¹¹ Kortom: “Epic theatre, Brecht stated, needs to show that outcomes could be different from what they are; that people can make history, rather than be made passively by it.”¹² Door zijn manier van theater maken wilde Brecht bereiken dat het publiek daadwerkelijk tot actie werd aangespoord om de sociale structuren van die tijd te veranderen. Hij is hierin beïnvloed door de ideeën van Marx die de machtsstructuren tussen de verschillende klassen gelijk wilde trekken.¹³

Een belangrijk middel dat Brecht gebruikte om ervoor te zorgen dat de toeschouwer kritisch naar de theatervoorstelling kon kijken is het zogeheten ‘Vervreemdingseffect’. “Brecht restrained his spectators from emotion-driven responses, which he saw as impeding critical thinking.”¹⁴ Dit Vervreemdingseffect probeerde hij op verschillende manieren te bereiken. Zo gebruikte hij witte lichten om het publiek en de acteurs zichtbaar te houden en hij doorbrak de vierde wand door de acteurs uit hun rol te laten stappen en het publiek direct aan te spreken. Op deze manier probeerde hij de

toeschouwers aan te sporen tot analyseren, waardoor ze hopelijk tot actie werden aangezet buiten het theater.¹⁵

In hoofdstuk 3 zal besproken worden hoe het Vervreemdingseffect terug te zien is binnen de theatervoorstelling REMEMBER ME. De doorbreking van de vierde wand is hierin heel belangrijk.

2.2. Aktie Tomaat en politiek vormingstheater

2.2.1. Aktie Tomaat

Op 9 oktober 1969 gooiden twee studenten van de Regie-afdeling van de Amsterdamse Toneelschool tomaten naar het toneel van de Stadsschouwburg waar de Nederlandse Comedie die avond DE STORM van Shakespeare ten tonele bracht. Deze actie is kenmerkend geworden voor de vele acties die in die tijd volgden. De actievoerders waren niet tevreden met de artistieke ambitie van de grote Nederlandse theatergezelschappen. Zo vonden ze onder andere dat er te weinig geëxperimenteerd en vernieuwd werd. Vanuit het studententoneel luidde de kritiek dat er meer ruimte moest komen voor maatschappelijk engagement binnen de grote gezelschappen.¹⁶

2.2.2. Politiek vormingstheater

Vanuit al deze ontevredenheden ontstond het politiek vormingstheater. In november '69 werd op Wereldtheaterdag een discussie gehouden over het toneelbestel in Nederland. Volgens Jan Smeets gaf Kommer 't Mannetje, zakelijk leider van Proloog, tijdens deze discussie goed weer wat politiek vormingstheater inhoudt in 5 stellingen. Dit was het begin van theoretisch denken over politiek vormingstheater.

“(1) Toneel zal slechts een levende zaak kunnen zijn, als het zich ontrukkt aan de relatie met en het in dienst staan van een zich ook middels toneel handhavende bovenlaag van de bevolking.

(2) Het toneel zal zich tegelijkertijd moeten bekeren van doel tot middel.

(3) Het onderwijs en het vormingswerk zullen slechts hun humaniserende functie kunnen uitoefenen, wanneer ze zich ontrukken aan de ideaalbeelden van de zich ook middels onderwijs en vormingswerk handhavende bovenlaag.

(4) Het onderwijs en het vormingswerk zullen zich tegelijkertijd moeten bekeren van doel tot middel.

(5) Toneel, onderwijs en vormingswerk zullen dan in samenwerking de meest geëigende vorm vinden om optimaal te kunnen functioneren als

vormers van mensen van een nieuwe maatschappij en daarmee de zin van hun bestaan in de huidige maatschappij kunnen bewijzen.”¹⁷

De theatermakers willen altijd aansluiten bij wat het publiek, als maatschappelijke doelgroep, bezighoudt: wat zijn hun problemen met hoe zij moeten leven en werken in deze maatschappij? Samen met het publiek wordt gezocht naar mogelijkheden om de maatschappij te veranderen.¹⁸ De bovengenoemde doelen worden binnen het politiek vormingstheater geprobeerd te bereiken door discussies met het publiek voor en na de voorstelling en tijdens repetities. De theatermakers van Switch zijn ook gericht op aansluiting bij de belevingswereld van hun publiek, de middelbare scholier. Hoe ze hierin te werk gaan, zal in Hoofdstuk 3 duidelijk worden.

2.2.3. Vormingstheater op scholen

In het artikel “Vormingstheater voor kinderen en jongeren: een praktijkverslag” (1979) geeft Gemma van Zeventer weer hoe toneelgroep Genesisius vormingstheater in de praktijk toepast op scholen. Zij speelden onder andere de voorstelling HET IS NIET TOEGESTAAN ZICH BUITEN DE PADEN TE BEGEVEN over seksuele moraal, gezin en commercie. Het doel van de voorstellingen van Genesisius is dat “de jongeren hun eigen situatie (...) herkennen. Vanuit die herkenning kunnen zij dan de stap maken van de analyse van hun situatie naar het perspectief. In het perspectief proberen wij aan te geven welke wegen er zijn om iets binnen hun situatie te veranderen.”¹⁹

Deze werkwijze heeft veel raakvlakken met de werkwijze van Switch in het project REMEMBER ME. Zoals later zal blijken dient de theatervoorstelling binnen Switch ook als een middel voor de leerlingen om hun eigen situatie te herkennen. In de verwerkingsles die daarop volgt kunnen de leerlingen de situatie analyseren en hun eigen identiteit onderzoeken. Ook worden er al handvatten aangereikt om hun situatie te veranderen, het perspectief. Dit perspectief wordt uiteindelijk uitgebreid uitgewerkt in de workshops.

2.3. ‘Community art’

Community art, waarin ‘art’ vervangen kan worden door elke mogelijke vorm van kunstuiting, is de laatste vorm van geëngageerd theater die ik in dit hoofdstuk wil behandelen. De definitie van community art staat echter niet vast, waardoor onduidelijk blijft wat wel en niet onder dit begrip valt.²⁰ Verschillende wetenschappers hebben

geprobeerd community art te definiëren. Eén van hen is Pascal Gielen. Aangezien zijn artikel “Mapping Community Art” (2011) één van de recentste is waarin een poging wordt gedaan tot definiëring van de term community art, wil ik deze hier aanhalen. Volgens Gielen zijn binnen community art verschillende aspecten van belang:

‘All community art is, (...) at the very least relational art. (...) In short, the community is at least as crucial as the art. The fact that the people participating are often not professionals, not even art connoisseurs per se, only serves to further delineate the territory concerned. (...) Certainly, a community art project has only ‘succeeded’ when it realizes an interaction between participants and the artist and wider community at which it was aimed. The purpose of such interactions may be political or subversive, social, identity-forming or therapeutic, but the aesthetic aspect will only ever serve as a formal tool.’²¹

Deze definitie is echter nog steeds zeer breed, allerlei theatervormen zouden eronder kunnen vallen. In dit hoofdstuk zal ik één van de bekendste methoden binnen community art toelichten.

2.3.1. ‘Theatre of the Oppressed’

Augusto Boal gebruikte theater als middel om de onderdrukten van de samenleving een kans te geven zich uit te drukken. Het passieve publiek moet in zijn theatermethode Theatre of the Oppressed actief worden en ingrijpen in theatrale gebeurtenissen. Binnen deze methode wordt gewerkt met drie verschillende gradaties van participatie van de toeschouwer. De toeschouwer wordt nu een, zoals Boal het noemt, “spect-actor”.²² Aangezien de tweede gradatie het meest relevant is voor mijn onderzoek, zal ik alleen deze behandelen.

Deze tweede gradatie heet “Image theatre”. De spect-actors wordt om hun mening gevraagd ten aanzien van bepaalde thema’s die zij graag willen bespreken. Deze mening moet één van de spect-actors verbeelden door zonder woorden de acteurs in een houding te zetten en te positioneren ten opzichte van elkaar. Dit beeld wordt het “actual image” genoemd. Hierna volgt een discussie met alle deelnemers, om tot een beeld te komen waar iedereen het mee eens is. Vervolgens wordt door de spect-actor een beeld gecreëerd dat de ideale situatie toont: “ideal image”. Tot slot zet de spect-actor de acteurs in een beeld neer waarin hij laat zien hoe volgens hem van beeld 1 naar beeld 2 gekomen kan worden: “transitional image”.²³

Deze drie 'images' zijn vergelijkbaar met de genoemde driedeling van Van Zeventer. "Actual image" is dan vergelijkbaar met het proces van herkenning van de werkelijke situatie. De "ideal image" met het stadium analyse, aangezien voor het verbeelden van een "ideal image" de werkelijke situatie eerst geanalyseerd moet worden. "Transitional image" geeft uiteindelijk het perspectief weer voor verandering van de werkelijke situatie naar de ideale situatie.

Het "ideal image" is ook terug te zien in de workshops binnen het project REMEMBER ME van Switch, waarin de leerlingen op creatieve wijze laten zien hoe zij hun leven bijzonder willen maken. In hoofdstuk 3 zal dit verder besproken worden.

3. Casestudy YFC|Switch Onderwijsprojecten – REMEMBER ME

3.1. Doel en werkwijze REMEMBER ME

Switch is onderdeel van Youth for Christ. In Bijlage 2 is precies te lezen wat de doelstelling is van Youth for Christ en hoe de doelen van Switch worden omschreven in het projectplan van REMEMBER ME. Ondanks de christelijke grondslag van Youth for Christ is het christelijk geloof niet datgene waar Switch zich uitgesproken op richt. Zoals in de doelstelling omschreven staat, wil Youth for Christ er voor *alle* jongeren zijn. Dit is terug te zien binnen Switch, aangezien de projecten zich niet alleen op gelovige jongeren richten. Alleen met Kerst en Pasen wordt een theatervoorstelling gemaakt waarin het christelijke verhaal van deze feestdagen overgebracht wordt. Het christelijk geloof vormt binnen de andere projecten van Switch vooral de *motivatie* voor het werk en niet het *doel*.

Het project REMEMBER ME is een voorbeeld van een project bij Switch waarin theater en peereducatie samen gebruikt worden om een maatschappelijk en levensbeschouwelijk thema, in dit geval identiteit, bespreekbaar te maken. Op 5 juni 2012 ben ik een dag mee geweest met een uitvoering van dit project in Veenendaal. Zo'n dag begint met een theatervoorstelling, gespeeld door de Switchers, over het thema. Een beschrijving van deze theatervoorstelling is te vinden in Bijlage 1. Na de theatervoorstelling neemt elke Switcher een klas mee de les in, waar de theatervoorstelling wordt nabesproken aan de hand van verschillende opdrachten en vragen. Vervolgens geeft elke Switcher een workshop kunst, taal of performance aan de leerlingen, waarin op creatieve wijze met het thema aan de slag wordt gegaan.

Op deze dag heb ik ook een interview gehouden met Janneke Hart, onder andere schrijver en regisseur van de theatervoorstelling REMEMBER ME. Een uitgebreide uitwerking van dit interview is te lezen in Bijlage 3.

De focus van dit hoofdstuk ligt op de vraag hoe de werkwijze bijdraagt aan het nastreven van het doel van het project REMEMBER ME. In Bijlage 2 is te lezen hoe de doelstelling van het project omschreven wordt in het projectplan.

Om de werkwijze van Switch binnen REMEMBER ME uiteen te zetten, zal ik de eerder besproken drie-deling van Van Zeventer naar aanleiding van de werkwijze van toneelgroep Genesisus gebruiken. Naar mijn mening is deze driedeling in herkenning, analyse en perspectief goed toe te passen op de werkwijze van Switch.

3.1.1. Herkenning

De theatervoorstelling wordt binnen het project gebruikt om het thema 'identiteit' bij de leerlingen te introduceren. Het is een soort 'trigger' voor de verwerkingsles die erop volgt. "Elke leerling kan zich wel met iets van de voorstelling identificeren," aldus Hart.²⁴ Voor deze identificatie is het belangrijk dat de voorstelling dicht bij de belevingswereld van de leerlingen ligt. Switch probeert dit onder andere te bereiken door op het taal- en muziekgebruik te letten. Daarnaast krijgen ze feedback van jong publiek over deze identificatie na try-outs.²⁵

In de voorstelling REMEMBER ME wordt een kleine sociale groep getoond, waarin elk personage zoveel mogelijk verschilt van de ander op het gebied van karakter, interesses, gedrag. Hierdoor wordt de kans groter dat elke leerling iets van zijn eigen situatie terugziet in de voorstelling. Zo weet het personage Hanna heel duidelijk dat ze naar het conservatorium wil, terwijl het personage Roos twijfelt over haar keuze voor journalistiek.

Op sommige momenten zou identificatie echter juist moeilijk kunnen worden voor het publiek. Een duidelijk voorbeeld hiervan is scène 3, waarin Roos en Hanna net staan te praten over het eetpatroon van Roos. Ze vindt zichzelf te dik. Dit is iets waar veel middelbare scholieren, waarschijnlijk vooral meisjes, zich in zullen herkennen. Dit wordt echter snel afgekapt door Jasper die zegt: "Oke, freeze. Dit verhaal loopt een beetje te ver uit."²⁶ Tijdens de theatervoorstelling op 5 juni zei hij zelfs dat hun verhaal niet belangrijk was. Hierdoor lijkt de voorstelling vooral om Jasper te draaien. Net wanneer een meisje uit het publiek zich met Roos kan identificeren, wordt haar door

Jasper vertelt dat dit probleem er nu niet toe doet. Dit kan de poging van het publiek tot identificatie met andere personages dan Jasper in de rest van de voorstelling tegenhouden, terwijl het doel van Switch wel is dat iedere leerling zich met één van de personages zou kunnen identificeren.

Tijdens de theatervoorstelling worden de leerlingen ook *actief* aangespoord tot nadenken over herkenning, door de hoge mate van interactiviteit. Aan het begin van de voorstelling wordt elk personage geïntroduceerd door een foto op het scherm met daaronder een paar kernwoorden die weergeven wat voor hen het belangrijkste is in hun leven, gevolgd door een scène waarin dit wordt verbeeld. Jasper vraagt na deze scène aan het publiek:

“Mijn klasgenoten hadden zo ieder hun eigen centrum in hun leven. Maar nu is mijn vraag aan jou: wat is voor jou het belangrijkste in je leven? Als je één ding moet kiezen wat op dit moment het aller-belangrijkste voor je is. Wat is dat dan?”²⁷

Dit is een duidelijk voorbeeld van het Vervreemdingseffect van Brecht door middel van het doorbreken van de vierde wand. De acteur stapt echter binnen REMEMBER ME niet uit zijn rol, maar maakt een overstap naar zijn vertellersrol. Tijdens de voorstelling gebeurt dit acht keer op een soortgelijke manier. Het publiek wordt op deze manier steeds direct door Jasper in zijn vertellersrol aangesproken. De vragen die Jasper aan het publiek stelt moeten zij meteen beantwoorden op een antwoordkaart. De vragen komen voort uit een situatie die zich in de theatervoorstelling afspeelt. Hierdoor worden de leerlingen *actief* aangespoord om te bedenken hoe ze op dat moment met soortgelijke situaties omgaan in hun eigen leven.

3.1.2. Analyse

Waar Van Zeventer spreekt over analyse van de eigen situatie van het publiek, begint de verwerkingsles bij Switch met een korte analyse van de personages uit de theatervoorstelling. De Switcher vraagt bijvoorbeeld aan de leerlingen hoe ze de personages uit de theatervoorstelling zouden omschrijven. Wat zijn hun problemen? Wat is voor hen belangrijk en waarom? Daarna wordt omgeschakeld naar de leerlingen zelf door de vraag: Op wie lijkt jij het meest? Vervolgens worden de acht persoonlijke

vragen van Jasper uit de theatervoorstelling stuk voor stuk behandeld door middel van actieve oefeningen.²⁸ Dit zorgt er uiteindelijk voor dat leerlingen hun eigen situatie gaan analyseren. Elke vraag wordt geïntroduceerd door de context waarin de vraag in de theatervoorstelling stond nog een keer toe te lichten. Vraag 5 is bijvoorbeeld: 'Heb jij wel eens nagedacht waar je over 1 jaar wilt zijn? In de les wordt deze vraag behandeld aan de hand van een visualisatieopdracht. De leerlingen moeten hun ogen dichtdoen en goed luisteren naar een verhaal van de Switcher waarin ze hun 'oudere ik' tegenkomen. Ze proberen zich een voorstelling te maken van waar hun 'oudere ik' mee bezig is, wat diegene belangrijk vindt. Op deze manier zijn ze op een andere manier bezig met dezelfde vraag, waardoor ze hun eigen situatie op een andere manier zullen analyseren.

De verwerkingsles staat kortgezegd in het teken van het analyseren van de eigen situatie van de leerlingen naar aanleiding van de theatervoorstelling. Ze denken na over wat zij zelf belangrijk vinden en proberen dit naar elkaar te verwoorden, waardoor ze zichzelf laten kennen aan de ander.²⁹

3.1.3. Perspectief

Zoals eerder genoemd doelde Van Zeventer met 'perspectief' op het aangeven van wegen waardoor scholieren iets binnen hun situatie kunnen veranderen. Switch biedt dit perspectief ook in REMEMBER ME. In de workshops komt het bieden van perspectief het duidelijkst naar voren.

Zoals blijkt uit het interview is volgens Hart het doel van de workshop om de leerlingen praktisch aan de slag te zetten met de 'tools' die ze in de les woordelijk hebben gekregen. Deze tools zijn gericht op identiteitsvorming.³⁰ Hierin komt de belangrijkste boodschap zoals geformuleerd door Hart terug: REMEMBER ME "draait om hoe je herinnerd wilt worden. Daar heb je zelf een grote verantwoordelijkheid in. Je kunt hierin zelf keuzes maken."³¹ Vanuit deze boodschap is het perspectief dat Switch de leerlingen wil bieden als volgt: "Het ontdekken wat je goed kan en waar je naar toe wilt, kan je helpen bij de keuzes die je op dit moment moet maken." Aan dit perspectief wordt in de workshops gewerkt.

In de workshops gaan de leerlingen namelijk onder leiding van de Switchers aan de slag met hun 'persoonlijk statuut'. Hierin geven zij op creatieve wijze antwoord op de vraag: "Hoe maak ik mijn leven bijzonder?", wat tevens de laatste vraag is uit de theatervoorstelling. In de workshop Taal geven de leerlingen hun antwoord vorm door middel van een rap, speech of gedicht. In de workshop Performance wordt aan de hand

van theateroefeningen toegewerkt naar een stilstaand beeld waarin de leerling uitbeeldt waar hij/zij voor staat. In de workshop Kunst werken de leerlingen aan een collage/schilderij om hun persoonlijk statuut weer te geven. Iedere leerling mag van tevoren kiezen voor één van de workshops. Het persoonlijke statuut zou vergeleken kunnen worden met de 'ideal image' uit de theatermethode Theatre of the Oppressed van Boal. De leerlingen geven hun 'ideale zelf' weer in het persoonlijk statuut.

De projectdag wordt uiteindelijk afgesloten met een korte samenkomst van alle leerlingen. Er wordt een filmpje getoond, dat in de tussentijd is gemaakt door de technicus, waarin een korte impressie van de workshops zichtbaar is. Als leerlingen willen, mogen ze aan hun schoolgenoten laten zien wat ze gemaakt hebben in de workshops. Op de dag dat ik meeding, gebeurde dit echter niet. Ik vermoed dat dit voor veel leerlingen toch te kwetsbaar en eng is.

3.2. Peereducatie

Peereducatie is de kern voor de werkwijze van Switch. Het werken met peereducators heeft verschillende effecten waarvan Hart er enkele noemt in het interview.

Allereerst zegt Hart: "De Switchers staan dicht bij de belevingswereld van de leerlingen en kunnen daarom makkelijk aansluiten bij hun interesses. Het maken van contact en het scheppen van een vertrouwelijke, veilige sfeer gaat hierdoor makkelijker." Ook ik merkte op 5 juni jongleden in de lessen dat de Switchers veel moeite deden om een veilige sfeer te creëren. Ze benadrukten meerdere keren dat het belangrijk is om elkaar niet uit te lachen, omdat de besproken onderwerpen kwetsbaar zijn. Als dit toch gebeurde, zat de Switcher er direct bovenop.

Deze observatie staat in contrast met de resultaten van een grootschalig onderzoek van Forrest, Strange en Oakley, uitgevoerd op middelbare scholen in Groot-Brittannië om een vergelijking te kunnen maken tussen seksuele voorlichting geleid door 'peers' en leraren. Zij concluderen in hun artikel "A Comparison of Students' Evaluations of a Peer-delivered Sex Education Programme and Teacher-led provision" (2002) dat leerlingen zich over het algemeen veiliger voelen in de klas wanneer de voorlichting door een leraar wordt gegeven dan door een peereducator, omdat leraren beter de orde zouden kunnen handhaven.³² Naar aanleiding van mijn observaties en de

uitspraken van Hart zijn de Switchers echter heel goed in staat om de orde te handhaven en de veilige sfeer te waarborgen. Hart geeft daarnaast aan dat de Switchers automatisch veel respect krijgen van de leerlingen doordat ze hen op het podium hebben zien staan. Hart merkt wel op dat het belangrijk is om de Switchers goed te trainen, niet alleen voor het toneelspelen, maar ook voor het lesgeven. Ze vindt het belangrijk dat de lessen inhoudelijk sterk zijn. Aangezien de Switchers geen leraren zijn, hebben ze daar een goede voorbereiding voor nodig.

Dat de Switchers zo'n vertrouwelijke en veilige omgeving weten te creëren heeft ook een keerzijde volgens Hart. Soms komen leerlingen met heftige verhalen naar de Switchers toe, bijvoorbeeld over zelfdoding. In één van de lessen waarbij ik aanwezig was gebeurde dit ook. Aan de ene kant is het fijn dat leerlingen hun verhaal durven te vertellen aan de Switchers, maar aan de andere kant zijn de Switchers geen hulpverleners. Hart vertelt dat deze leerlingen altijd worden doorverwezen naar vertrouwenspersonen of mentoren, maar "het is nog maar de vraag of ze echt naar hun mentor toe zullen gaan of niet. Als Switcher wil je dit soort problemen ook niet doorvertellen aan een mentor, omdat het je in vertrouwen is verteld door een leerling."³³ Mentoren worden dan ook altijd door Switch geadviseerd om bij de les aanwezig te zijn, waardoor ze eventueel zelf op besproken onderwerpen terug kunnen komen. Of dit ook daadwerkelijk gebeurt is echter de vraag. Dat is moeilijk te controleren.

Bij REMEMBER ME wordt dit probleem naar mijn idee nog lastiger. In de les wordt de leerlingen namelijk in één oefening gevraagd anoniem briefjes te schrijven waarin ze iets vertellen wat niemand van hen weet. De Switcher leest deze briefjes vervolgens voor, als je je in een briefje herkent loop je naar de overkant van het lokaal. In één van de lessen in Veenendaal stond op een briefje dat een leerling moeite had met mannen, omdat ze daar slechte ervaringen mee had. De Switcher heeft dit briefje bewust niet hardop voorgelezen, om de heftige aard, maar het is ernstig dat zo'n probleem naar voren komt en je ook nog eens niet weet wie het heeft geschreven.

Eén van de docenten in Veenendaal kaartte dit probleem duidelijk aan. Zodra je als school weet dat dit bij één van de leerlingen speelt, heb je het gevoel dat je er iets mee moet doen. Ondanks het advies van Switch, waren in deze lessen niet altijd de

mentoren van de betreffende klas aanwezig. Dit maakte het nog lastiger. Hij vroeg aan Hart of zij als organisatie tips hadden voor scholen hoe ze om kunnen gaan met heftige situaties die tijdens een les naar boven komen. Hart gaf aan dat het project nu nog als 'pilot' draait. Het genoemde probleem is in deze pilottijd plotseling duidelijk naar voren gekomen bij dit project. Switch geeft aan het eind van de les een kaart met de website van Switch erop mee aan leerlingen. Leerlingen kunnen via deze website mailen met de Switchers als ze daar behoefte aan hebben. Dit is een vorm van nazorg, die heel belangrijk is en waar veel leerlingen gebruik van maken. Naar mijn mening is dit voor sommige problemen, zoals bovengenoemde, echter niet afdoende.

Volgens Hart, en ook volgens mij, is het belangrijk dat Switch daarom een nazorgprogramma ontwikkelt om scholen te helpen problemen van leerlingen op te vangen. Dit zou naar mijn idee bijvoorbeeld een reflecterend lesprogramma kunnen zijn wat mentoren zelf kunnen uitvoeren na een paar weken. Het belang hiervan moet vanuit Switch duidelijk overgebracht worden op de mentoren. Ook mag Switch naar mijn idee in het belang van de leerlingen duidelijker vragen van een school dat de mentor aanwezig is bij de lessen.

4. Conclusie

De onderzoeksvraag zoals in de inleiding geïntroduceerd luidt:

Hoe is de werkwijze van YFC/Switch Onderwijsprojecten te plaatsen binnen verschillende werkwijzen van uiteenlopende vormen van geëngageerd theater in de 20^e eeuw tot nu?

Het is duidelijk dat de werkwijze van Switch binnen het project REMEMBER ME veel raakvlakken vertoont met verschillende vormen van geëngageerd theater uit deze tijdsperiode. Dit is terug te zien in de genoemde driedeling in *herkenning*, *analyse* en *perspectief* van Van Zeventer.

Daarnaast zien we het Vervreemdingseffect van Brecht duidelijk terug in de theatervoorstelling REMEMBER ME om het aspect van *herkenning* te vergroten. De *herkenning* hangt echter samen met *identificatie*. Deze identificatie wordt op sommige momenten binnen de voorstelling lastig gemaakt voor het publiek, aangezien Jasper het belangrijkste personage is waar het om draait. De situaties van de andere personages

dreigen hieraan ondergeschikt te raken, waardoor het publiek minder aanstalten zal maken zich met hen te identificeren.

Het 'ideal image' vanuit de theatermethode 'Theatre of the Oppressed' van Boal is terug te zien in de workshop, waarin de leerlingen in hun 'persoonlijk statuut' op creatieve wijze verbeelden hoe zij idealiter hun leven bijzonder zouden willen maken.

Wat de werkwijze van Switch betreft is het belangrijk te concluderen dat theater alleen niet genoeg is voor voorlichting. De verwerkingsles, waarin het aspect *analyse* sterk naar voren komt, en de workshop, waarin aan *perspectief* wordt gewerkt, zijn ontzettend belangrijk. De theatervoorstelling wordt vooral gebruikt als introductie van het thema. Daarnaast zorgt de theatervoorstelling ervoor dat de Switchers alvast het respect winnen van de leerlingen die zij na de voorstelling les zullen gaan geven.

Peereducatie is een belangrijk aspect van de werkwijze van Switch. Doordat de Switchers dichtbij de belevingswereld van de leerlingen staan, kunnen zij makkelijk een veilige sfeer creëren. Het komt hierdoor regelmatig voor dat leerlingen met heftige problemen naar de Switchers toekomen. De Switchers zijn echter geen hulpverleners. Daarom worden leerlingen altijd doorverwezen naar hun mentor. Leerlingen kunnen daarnaast ook altijd de Switchers mailen als ze door willen praten. In de verwerkingsles van REMEMBER ME komen echter ook wel eens problemen los op anonieme wijze. Daarom zijn doorverwijzing en mailing voor dit project niet altijd afdoende. Een school heeft het gevoel dat ze met dit soort problemen iets moet doen, nu ze het eenmaal weten, ook al weten ze niet altijd van wie het probleem is. Daarom is het volgens mij, maar ook volgens Hart, belangrijk dat er een nazorgprogramma ontwikkeld wordt.

Naar mijn idee is dit nazorgprogramma niet alleen belangrijk voor de losgekomen problemen, maar ook om de impact van een projectdag te vergroten. Het zou goed zijn om een lesprogramma te ontwikkelen dat docenten kunnen gebruiken na REMEMBER ME, om terug te blikken op het project en leerlingen te herinneren aan hun eigen verantwoordelijkheid in de keuzes die zij willen maken om hun leven bijzonder te maken.

Het is namelijk zeer aannemelijk dat veel leerlingen na een paar weken alweer vergeten zijn wat ze tijdens REMEMBER ME hebben gedaan. Als ze hun persoonlijk statuut bewaren op een opvallende plek, zou dit hen er nog aan kunnen herinneren, maar over

het algemeen is het onbekend hoe lang de invloed van zo'n project doorwerkt. Dit zou een interessant onderwerp kunnen zijn voor vervolgonderzoek. Aan de hand van de resultaten van dit onderzoek zou een lesprogramma of nazorgprogramma ontwikkeld kunnen worden.

Binnen de organisatie Switch is er veel vertrouwen in de werking van theater. Ook al zijn hier misschien geen harde bewijzen voor. Dit vertrouwen is heel belangrijk om het werk te kunnen blijven doen. Daarom wil ik eindigen met het volgende citaat:

“Often in this field of theatre for change we work on faith. We have faith in the power of theatre. Faith in participatory research and theatre creation. (...) We know some things work, or believe we do. We ‘prove it’ through meaningful anecdotes of reaction to the theatre work. We believe it because we observe people who are moved, angry, determined and eloquent as a result of a theatre project.”³⁴

Bronvermelding

Primaire bronnen

- Over YFC|Switch. "Youth for Christ,." Geraadpleegd op 21 juni 2012.
http://www.switchweb.nl/docenten/?page_id=10.
- Ploeg, van der, Madelein. Interview met Janneke Hart: regisseur, schrijver en teambegeleider bij Switch Onderwijsprojecten. Utrecht, 05 juni 2012. (Zie bijlage 2)
- YFC|Switch Onderwijsprojecten. *Projectplan Remember Me: ontwikkeling en pilot*. Driebergen: juli 2012.
- YFC|Switch Onderwijsprojecten. Script Remember Me. Driebergen, 2011.
- REMEMBER ME, theatervoorstelling, les en workshop op middelbare scholen. YFC|Switch Onderwijsprojecten, geregisseerd door Janneke Hart. (Gezien in Veenendaal, Christelijk Lyceum Veenendaal op 05 juni 2012).

Secundaire bronnen

- Bergman, Vera. "Zicht op... het nieuwe leren en cultuureducatie. Achtergronden, literatuur en websites". *Cultuurnetwerk*, 2006. Geraadpleegd via http://www.cultuurnetwerk.nl/producten_en_diensten/publicaties/detail_publicaties.asp?ProductId=185.
- Boal, Augusto. "Theatre of the Oppressed." In *The Applied Theatre Reader*, vertaald door C. En M.-O. Leal McBride, geredigeerd door Tim Prenkti en Sheila Preston, 130-137. Londen en New York: Routledge, 2009.
- Bolder, Stephanie. Op z'n kinds: Onderzoek naar behoeften van kinderen met betrekking tot theater-, kunst- en cultuureducatie om een manier van educatie te ontwikkelen die de waarneming, beleving en ervaringen van kinderen van een theatervoorstelling, die in klassenverband wordt bezocht, stimuleert en ondersteunt. MA Thesis, Universiteit, 2011.
- Cohen-Cruz, Jan. *Engaging Performance, Theatre as Call and Response*. Londen en New York: Routledge, 2010.
- Dieho, Bart. *Theater op de bres: vormingstheater in Nederland en Vlaanderen*. S.l.: s.n., 1979.

- Drain, Richard. "Part 2, The Political Dimension, Introduction." In *Twentieth Century Theatre, a Sourcebook*, geredigeerd door Richard Drain, 75-82. Londen en New York: Routledge, 1995.
- Erven, Eugène van, Margreet Bouwman en Margreet Zwart. "De weerbarstige speurtocht naar bewijs of community art werkt." In: *Jaarplan Fonds voor CultuurParticipatie* (2011).
- Falchikov, Nancy. *Learning Together: Peer Tutoring in Higher Education*. Londen: Routledge, 2001.
- Forrest, Simon, Vicki Strange en Ann Oakley. "A Comparison of Students' Evaluations of a Peer-delivered Sex Education Programme and Teacher-led provision." *Sex Education* 2.3 (2002): 195-214.
- Gielen, Pascal "Mapping Community Art." In *Community Art: The Politics of Trespassing*, geredigeerd door Paul de Bruyne en Pascal Gielen (Amsterdam: Antennae Valiz, 2011): 18-33.
- Heinink, Stef. "Licht aan! Discussie: 'Aktie Tomaat' of de geschiedenis van een bewustwording." In *Tomaat in Perspectief, Theater vernieuwing in de jaren '60 en '70*, geredigeerd door Dennis Meyer (Amsterdam: Theater Instituut Nederland, 1994): 7-23.
- Letterkundig Lexicon voor de neerlandistiek. "Engagement." Geraadpleegd op 09 juni 2012.
http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/bork001lett01_01_0006.php#e053.
- Selman, Jan met Shaniff Esmail, Brenda Munro en Jim Ponzetti. "Are we there yet? On the road to safer sex through interactive theatre." In *The Applied Theatre Reader*, bewerkt door Tim Prenkti en Sheila Preston, 319-327. Londen en New York: Routledge, 2009.
- Scott, Joan. "The Evidence of Experience." *Critical Inquiry* 17:4 (1991): 773-797.
- Topping, K.J. "The effectiveness of peer tutoring in further and higher education: A typology of review of the literature." *Higher Education* 32.3 (1996): 321-345.
- Twaalfhoven, Anita. "Een vlag die vele ladingen dekt." *Boekman. Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid* 22.82 (2011): 34-39.

Bijlage 1 – ‘Factsheet’ REMEMBER ME

In deze bijlage staan alle feiten op een rijtje van de theatervoorstelling REMEMBER ME die bij het evenzo genoemde project van YFC|Switch Onderwijsprojecten hoort. De feiten zijn gebaseerd op de projectdag zoals ik die heb meegemaakt op 5 juni 2012.

Titel:

REMEMBER ME

Schrijven & Regie:

Janneke Hart

Speelduur:

Ongeveer 35 minuten.

Personages:

Alle personages zitten in 5HAVO en zijn ongeveer 17/18 jaar. Alleen in de laatste scène zijn ze een jaar ouder. Ze hebben dan een reünie van hun middelbare school waarin ze terugblikken op hun schooltijd.

Jasper (Gespeeld door Albertjan Boon) – hoofdpersonage. Hij is de ‘regisseur’ (een jaar na de middelbare school) van de theatervoorstelling waarin zijn leven wordt weergegeven, maar hij speelt ook zichzelf. Op de middelbare school was hij een agressieve jongen die het leven van zijn klasgenoten zuur maakte. Als ‘regisseur’ reflecteert hij op deze tijd in zijn leven.

Michiel (Gespeeld door Arie de Wit) – ongeveer 17 jaar. Hij heeft een relatie met Sharon, maar vindt dat lastig, omdat hij eigenlijk het liefst zo veel mogelijk tijd aan voetbal besteedt. Daar is hij ook goed in. Jasper en Michiel hebben veel ruzie.

Hanna (Gespeeld door Debora Reesink) – Een lief, chaotisch meisje, dat goed kan zingen. Ze wil graag naar het conservatorium, maar is bang dat haar ouders dat niet goed vinden. Ze durft aanvankelijk niets te zeggen van de pesterijen van Jasper, maar schakelt uiteindelijk toch een leraar in. Hanna is christen, maar wordt daarom belachelijk gemaakt door haar klasgenoten.

Roos (Gespeeld door Jedidja den Breejen) – Een meisje dat alleen aan zichzelf denkt. Ze vindt uiterlijk heel belangrijk en kan goed dansen. Er wordt geïmpliceerd dat ze een eetprobleem heeft.

Sharon (Gespeeld door Kayleigh Strien) – Heeft een relatie met Michiel, hij betekent alles voor haar. Sharon wordt daarnaast gedomineerd door Roos. Sharon durft geen eigen beslissingen te nemen en laat zich imponeren door Jasper.

Synopsis:

Jasper geeft het publiek een kijkje in zijn leven. Hij laat als ‘regisseur/verteller’ van de voorstelling zien hoe hij zich in het laatste jaar van de middelbare school gedroeg. Hij lijkt op het eerste gezicht misschien een aardige jongen, maar hij blijkt heel agressief te zijn en zijn klasgenoten te dwingen tot dingen die ze niet willen. Dit loopt volledig uit de hand wanneer Jasper Michiel in elkaar slaat, omdat Michiel erachter is gekomen dat Jasper computers heeft gestolen. Vanuit zijn rol als ‘regisseur/verteller’ reflecteert Jasper op de gebeurtenissen. In de laatste scène wordt duidelijk hoe zijn klasgenoten

zich hem herinneren op de reünie die één jaar na het eindexamen plaatsvindt. Dit is totaal niet positief.

Overige belangrijke informatie:

De theatervoorstelling is multimediaal, doordat Jasper met een camera rondloopt, waarvan de beelden direct op een scherm te zien zijn. Ook wordt er een filmpje getoond in de theatervoorstelling met beelden van een gevecht tussen Jasper en Michiel. Op 8 momenten in de voorstelling wordt een vraag aan het publiek gesteld, die zij direct moeten beantwoorden op een antwoordblad. De vragen worden op een speelse manier in beeld gebracht door briefjes in het decor, bijvoorbeeld op het kluisje van Jasper. Eén van de vragen wordt door Hanna gesteld, de andere zeven door Jasper.

Aanvullende informatie op de website:

Op de website zijn de eigen 'persoonlijke statuten' van de Switchers te lezen. In het persoonlijk statuut geven de Switchers op een creatieve wijze (door middel van foto's en tekst) weer wat zij belangrijk vinden en hoe zij hun leven bijzonder willen maken. In de workshops van het project gaan de leerlingen ook aan de slag met hun eigen 'persoonlijke statuut'.

De 8 vragen die in de voorstelling voorkomen en worden besproken in de les:

1. Ben ik een persoon waar je bevriend mee zou willen zijn? (De 'ik'-persoon is Jasper)
2. Ben jij iemand met wie ik bevriend zou willen zijn?
3. Wat is op dit moment het allerbelangrijkste in je leven?
4. Vind jij het moeilijk om je aan je eigen voornemens te houden?
5. Weet jij waar je over een jaar wilt zijn?
6. Hebben anderen wel eens iets negatiefs over je gezegd wat je bent gaan geloven?
7. Stel je bent 100, je ligt op je sterfbed. Waaraan hoop jij dat je de meeste tijd hebt besteed in je leven?
8. Hoe maak jij jouw leven bijzonder?

Bijlage 2 – Doelstellingen

REMEMBER ME is een project dat uitgevoerd wordt door Switch Onderwijsprojecten. Switch is onderdeel van Youth for Christ (YFC). In deze bijlage zijn de aparte doelstellingen van deze drie terug te vinden.

Youth for Christ

De statutaire doelstelling van de hoofdorganisatie wordt als volgt omschreven op de website van Switch:

“De stichting stelt zich, vanuit haar Christelijke grondslag en identiteit, tot doel het verrichten van activiteiten en werkzaamheden ten behoeve van jongeren, ongeacht hun geloof, geslacht, ras, kleur, opleiding of anderszins.”^a

Switch Onderwijsprojecten:

Het doel van Switch wordt in het projectplan van REMEMBER ME als volgt omschreven:

“Yfc|Switch onderwijsprojecten is de onderwijsafdeling van Youth for Christ. Zij ondersteunt middelbare scholen en docenten in het bespreekbaar maken van maatschappelijke en levensbeschouwelijke thema’s. Hierbij wordt onder andere theater als middel gebruikt. Jaarlijks zien meer dan 40.000 leerlingen de voorstellingen. Jonge spelers (17-23 jaar) voeren de projecten uit en geven de bijbehorende lessen rondom de thema’s pesten en geweld in prille relaties. Door hun jonge leeftijd staan de spelers dichtbij leerlingen. Deze peer-to-peer aanpak maakt de drempel tussen de leerlingen en degene die de stof overbrengt zo laag mogelijk. Yfc|Switch werkt al meer dan 15 jaar op deze wijze samen met scholen en maakt bij een groot aantal scholen deel uit van het vaste curriculum.”^b

REMEMBER ME:

De doelstelling van dit project is in het projectplan als volgt omschreven:

‘Leerlingen raken in een sociaal-maatschappelijke setting met elkaar in gesprek over de identiteitsvragen ‘wie ben ik’, ‘wie wil ik zijn’, ‘wat draag ik bij’ en ‘hoe wil ik herinnerd worden als ik er niet meer ben’ en worden ervan bewust dat iedereen met deze vragen bezig is. Hierdoor leren zij elkaar kennen op een andere manier dan daarvoor en worden zij geprikkeld om actief aan de slag te gaan met het vormgeven van hun eigen antwoorden op deze vragen.’^c

^a “Youth for Christ,” Over Yfc|Switch, geraadpleegd op 21 juni 2012, http://www.switchweb.nl/docenten/?page_id=10.

^b Yfc|Switch Onderwijsprojecten, *Projectplan Remember Me: ontwikkeling en pilot*, 6.

^c Ibidem, 4.

Bijlage 3 - Interview met Janneke Hart, 5 juni 2012

Janneke Hart is regisseur, schrijver en teambegeleider bij YFC|Switch Onderwijsprojecten (Switch). Ook gaat zij mee met optredendagen om de theaterteams te begeleiden en contact te houden met scholen. Op 5 juni 2012 heb ik haar geïnterviewd voor mijn Bachelor Eindwerkstuk over de werkwijze van Switch. De focus in het interview ligt op het project Remember Me, dat onder andere door Janneke is ontwikkeld. In deze bijlage is een verslag te lezen van dit interview. Binnen Switch worden de 'peereducators' vaak de Switchers genoemd, daarom zal ik deze term in mijn verslag ook gebruiken.

A. Peereducatie:

Hoe zou jij peereducatie binnen het werk van Switch definiëren?

Peereducatie is het spreken van jongere tot jongere. Je staat voor de klas met jonge mensen die in gesprek zijn met jonge mensen. Wat daaraan werkt is dat je gewoon ziet dat leerlingen zich veel sneller veilig voelen in een klas. Doordat de jongeren van Switch al in de theatervoorstelling hebben gespeeld, verbinden de leerlingen zich makkelijker met hen. Hierdoor laten de leerlingen zich sneller kennen. Peereducatie is een heel makkelijke manier om contact te maken met jongeren.

Wat zorgt er dan precies voor dat leerlingen makkelijker contact maken met de Switchers?

De Switchers zijn jongeren die met hetzelfde bezig zijn als de leerlingen zelf. Op het moment dat je een volwassene tegenover je zet, die in een andere levensfase zit, dan is die met heel andere dingen bezig. Het is anders als iemand van 17 met de leerlingen praat over relaties dan iemand van 30. Die persoon woont dan misschien al samen, of is getrouwd. Dat ziet er heel anders uit dan als je een relatie hebt en je bent 17. Een 17-jarige kan hierdoor makkelijker begrip en openheid creëren, dan als je dat als volwassene gaat proberen.

Zie je dit ook concreet terug in jullie projecten?

Ja, ik had het net over relaties, dat is een voorbeeld van onze theatervoorstelling DOORSLAANDE LIEFDE over hoe je met relaties omgaat. In de les die bij die theatervoorstelling hoort stellen we veel vragen aan de leerlingen. Onze Switchers krijgen best veel reacties op deze vragen. Daaruit kun je concluderen dat de leerlingen hen snel en makkelijk vertrouwen. De leerlingen accepteren dat die vragen gesteld worden. Als docent kun je deze vragen niet altijd stellen, of zal het voor leerlingen lastiger zijn om daarop in te gaan.

Wat REMEMBER ME betreft, dit project heeft heel erg te maken met: Wat vind je belangrijk in je leven? Wat wil je bereiken? Hoe wil je herinnerd worden? Op het moment dat je daar als jongere met andere jongeren over na gaat denken, laat je als Switcher ook zien dat je het zelf ook belangrijk vindt om daarover na te denken, dat je denkt dat het nuttig is. In die zin heb je een soort voorbeeldfunctie. Elke Switcher heeft bijvoorbeeld ook een

eigen persoonlijk statuut^d verbeeld en verwoord, waarin zij aan de jongeren aan wie zij lesgeven laten zien dat zij er ook over na hebben gedacht wat zij belangrijk vinden in hun leven. Hierdoor dagen ze de leerlingen uit om dat ook te doen. Je hoeft niet pas na te gaan denken over waar je naartoe wilt met je leven en wat je belangrijk vindt als je al klaar bent met studeren of een baan hebt. Je kunt daar op dit moment, als jongere, al over nadenken.

Wat is volgens jou de meerwaarde van peereducatie ten opzichte van theaterprojecten zonder peereducatie?

De Switchers staan dicht bij de belevingswereld van de leerlingen en kunnen daarom makkelijk aansluiten bij de interesses van de leerlingen. Het maken van contact en het scheppen van een vertrouwelijke en veilige sfeer gaat hierdoor makkelijker.

Welke problemen ondervind je bij het werken met peereducators?

Het is belangrijk dat het lesgeven goed gebeurt en de lessen inhoudelijk sterk zijn. Hier moet je de Switchers goed op voorbereiden, aangezien zij hier weinig ervaring in hebben. Daarom geven we de Switchers eerst een training. Dit houdt in dat één van de staffers (vaste medewerkers binnen Switch, red.) eerst de les aan de Switchers geeft. Vervolgens wordt elk onderdeel van de les uitgebreid besproken en oefenen de Switchers elk onderdeel op elkaar, waarna ze elkaar feedback geven.

Wat lastig kan zijn, is dat er in de lessen soms pijnlijke situaties van leerlingen naar boven komen, omdat ze zich zo veilig voelen bij de Switchers. Deze situaties kunnen heel ernstig zijn, zoals leerlingen die vertellen dat ze wel eens aan zelfmoord hebben gedacht. Aan de ene kant is het fijn dat de leerlingen dit aan de Switchers durven te vertellen, aan de andere kant zijn de Switchers geen hulpverleners. Zij zijn vaak maar één uur in een klas en gaan daarna weer weg, terwijl er wel wat met het probleem van zo'n leerling moet gebeuren. De Switchers verwijzen dit soort leerlingen altijd door naar vertrouwenspersonen of mentoren, maar het blijft lastig om deze leerlingen achter te laten. Het is nog maar de vraag of ze echt naar hun mentor toe zullen gaan of niet. Als Switcher wil je dit soort problemen ook niet doorvertellen aan een mentor, omdat het je in vertrouwen is verteld door een leerling. Daarom willen we altijd ook graag dat een mentor erbij is in de klas. Dan kan hij/zij zien wat er loskomt bij de leerlingen en hier later eventueel nog op doorgaan of een leerling er persoonlijk op aanspreken.

Waar let je op bij het selecteren van Switchers?

Allereerst natuurlijk of ze kunnen toneelspelen. De eerste selectiedag bestaat dan ook uit veel toneel oefeningen. Maar toneel is uiteindelijk niet ons doel, maar een middel om in contact te komen met leerlingen. Ons belangrijkste doel is om te zien en horen wat er bij leerlingen leeft, waar ze mee bezig zijn en hoe wij iets kunnen betekenen voor hen. Onze theaterstukken gaan dan ook altijd over thema's die voor hen relevant zijn. Daarom krijgen de potentiële Switchers op een selectiedag verschillende casussen waarin we kijken hoe zij op mogelijke situaties met leerlingen reageren. Drie 'ex-Switchers', spelen hierbij de leerlingen. , We kijken hoe de auditant op deze situaties reageert, hoe de auditant contact probeert te krijgen met de 'leerlingen'.

^d In het 'persoonlijk statuut' wordt op een creatieve manier antwoord gegeven op de vraag: hoe maak ik mijn leven bijzonder? Anders gezegd: wie wil ik zijn en wat vind ik belangrijk in mijn leven?

Qua leeftijd hebben we de criteria dat de Switchers tussen de 17 en 24 jaar zijn. Na de HAVO of het VWO kan je in principe gelijk door naar Switch. Een 16-jarige VMBO'er heeft echter het probleem dat hij nog leerplichtig is. Hij/zij zal dan eerst contact moeten opnemen met een leerplichtambtenaar om te bekijken of er toestemming gegeven kan worden voor ons tussenjaar.

B. Theatervoorstelling:

Waarom werken jullie met theater in jullie projecten?

Ook via theater krijg je op een makkelijke manier contact met leerlingen. Het is voor hun een afwisseling op de reguliere lessen, waardoor de theatervoorstelling veel indruk kan maken. Daarnaast is theater een mooie vorm om bepaalde gevoelens door middel van beelden over te brengen. Beelden kunnen veel meer vertellen dan woorden en het blijft daarom vaak ook beter hangen. Ook is theater persoonlijk, elke leerling kan zich wel met iets in de voorstelling identificeren.

Binnen REMEMBER ME is het belangrijk dat de theatervoorstelling interactief is. Door de 9 vragen die tijdens de theatervoorstelling worden gesteld, worden de leerlingen alvast aangespoord tot nadenken. Hierdoor is de theatervoorstelling een soort 'trigger' voor de les.

Wat is hier de meerwaarde van ten opzichte van voorlichting zonder theater en waar merk je dat aan?

Theater spreekt tot de verbeelding. Zoals ik al zei blijven beelden vaak beter hangen dan alleen maar woorden. Door gebruik te maken van beelden/muziek/media die jongeren aanspreken kan je ook gemakkelijk aansluiting vinden bij hun belevingswereld. Dit betekent niet dat ik niet geloof in voorlichting zonder theater, maar wat ik wel merk bij Switch is dat de leerlingen respect hebben voor de 'acteurs', waardoor ze ook sneller geïnteresseerd zijn in wat zij te zeggen hebben. Soms willen ze zelfs handtekeningen van de Switchers, dat is erg leuk voor hen.

Welke problemen ondervind je bij het werken met theater?

De theatervoorstelling moet leerlingen aanspreken, het moet aansluiten bij hun belevingswereld, anders werkt het niet. Dit is lastig wanneer we theatervoorstellingen maken die gespeeld gaan worden voor alle niveaus, wat alleen het geval is met Kerst en Pasen. Dan maken we voorstellingen die zowel voor brugklassers als voor de eindexamenklassen gespeeld worden. Het is dan lastig om de theatervoorstelling voor beide groepen interessant te houden. Brugklassers moeten het kunnen begrijpen, maar voor eindexamenklassen moet het niet te kinderachtig worden.

Hoe probeer je dit in het maakproces op te lossen?

Tijdens het repetitieproces houden we veel kritische stafkijkmomenten. Op zo'n moment komen alle staffers (vaste medewerkers binnen Switch, red.) kijken naar de theatervoorstelling tot dan toe. Er wordt op zo'n moment specifiek gelet of bijvoorbeeld het taalgebruik binnen de theatervoorstelling aansluit bij de jongerencultuur. Daarnaast houden we ook altijd een try-out, waarbij jongeren aanwezig zijn. We luisteren goed naar hun feedback en doen aan de hand daarvan aanpassingen in de theatervoorstelling. Ook vragen we vaak een jongere om passende, hippe muziek uit te zoeken voor een theatervoorstelling. Dit zorgt ook voor meer aansluiting bij leerlingen.

C. Doelen en resultaten

Wat is volgens jou het doel van het project REMEMBER ME?

Eigenlijk heeft REMEMBER ME meerdere doelen. Allereerst is het belangrijk dat leerlingen met elkaar in gesprek komen over identiteit en zichzelf laten kennen aan elkaar. Daarnaast is het een doel om de leerlingen aan het denken te zetten over de vragen: 'Hoe wil ik herinnerd worden?' En 'Hoe wil ik mijn leven bijzonder maken?' In de workshops verwoorden/verbeelden de leerlingen hun eigen antwoord op deze vraag. Ze gaan nadenken over hun eigen normen en waarden, hun talenten en hun toekomstdromen. Het ontdekken wat je goed kan en waar je naar toe wilt, kan je helpen bij de keuzes die je op dit moment moet maken.

Wat is volgens jou de boodschap en moraal en hoe wordt die overgebracht?

Het gaat erover hoe je herinnerd wilt worden. Daar heb je zelf een grote verantwoordelijkheid in. Je kunt hierin zelf keuzes maken. Het weten wat je goed kan en waar je naar toe wilt, geeft je richting bij het maken van deze keuzes. Daarom is het belangrijk dat de leerlingen hun talenten en dromen leren verwoorden. Ze hebben verantwoordelijkheid voor zichzelf.

Het is goed om van jezelf te houden en vandaaruit dingen te doen die zowel goed voor jezelf zijn als voor je omgeving. Dit heb ik gebaseerd op de theorie van Sean Covey, die hij beschrijft in zijn boek *Zeven eigenschappen die jou succesvol maken! Alles wat je ouders je niet vertellen*.

Hoe draagt jullie werkwijze eraan bij om dit doel te bereiken?

In de les gebruiken we praktische vormen om de leerlingen aan te sporen om zich bijvoorbeeld te laten kennen. Dit is duidelijk terug te zien in de oefening 'speeddaten' waarbij de leerlingen steeds naast een andere klasgenoot gaan zitten en iets over zichzelf moeten vertellen. Sommige van deze klasgenoten zullen ze normaal gesproken niet zo vaak spreken.

In de workshops werken de leerlingen aan hun eigen persoonlijk statuut, waarin ze op een creatieve wijze verbeelden waar ze voor willen staan en wat ze willen bereiken. Ook hierin zullen ze zichzelf moeten laten kennen aan hun klasgenoten. Ze moeten nu wel nadenken over de vraag hoe ze herinnerd willen worden.

Eigenlijk proberen we synergie te bereiken met de theatervoorstelling, de les en de workshop. De theatervoorstelling werkt hierin als een soort 'teaser', waarin de leerlingen alvast aan het denken gezet worden over bepaalde vragen die te maken hebben met identiteit. In de les worden deze vragen vervolgens nabesproken en de leerlingen krijgen 'tools' mee om actief met identiteitsvorming aan de slag te gaan. In de workshops worden deze 'tools' vervolgens gelijk actief toegepast door het ontwikkelen van een persoonlijk statuut op creatieve wijze.

Hoe representatief is REMEMBER ME voor jullie organisatie?

Ieder project binnen Switch is gericht op leerlingen, is interactief en heeft een thema dat relevant is voor leerlingen. In de meeste projecten van Switch wordt net als in REMEMBER ME gebruik gemaakt van een theatervoorstelling, die wordt opgevolgd door een les. Met

Kerst en Pasen geven we echter geen les. Daarnaast begeleiden we ook maatschappelijke stages op scholen, waarbij geen theatervoorstelling plaatsvindt. De workshops die we binnen REMEMBER ME geven, zijn echter wel uniek. In onze andere projecten geven we geen workshops.

Hoe is het project REMEMBER ME ontstaan?

We merkten dat veel scholen met het thema 'identiteit' bezig waren. Ook leerlingen denken veel na over de vragen: 'Wie ben ik?' en 'Wat wil ik?'. Dit zie je ook terug in verschillende media. Kijk bijvoorbeeld maar eens naar een aflevering Spangas, alle talentenshows, de magazines in de supermarkt, Facebook/Hyves. Iedereen lijkt bezig te zijn om zichzelf zo mooi/goed mogelijk neer te zetten. Maar wie zijn we nou eigenlijk echt? En wat zit er achter ons imago? In het tv-programma 'Over de Streep' van de KRO werd onder andere gezegd dat veel mensen maar 10 procent van zichzelf laten zien. Dit werd vergeleken met een ijsberg in het water. Die 10 procent is boven water en te zien. Die andere 90 procent ligt onder water, is niet te zien. Dit werd je "echte ik" genoemd: je angsten, moeiten, dromen etc. Vaak laten we deze dingen niet aan anderen zien. Op het moment dat je dit wel doet, kun je ontdekken dat je veel meer dingen met elkaar deelt. Het kan meer begrip voor elkaar opleveren. Als Switch ontmoeten wij jaarlijks veel leerlingen en leek het ons waardevol om met hen ook in gesprek te gaan over hun identiteit. Door onze lessen zijn we ook in staat veel persoonlijke aandacht te geven en kunnen we leerlingen tools aanbieden op het gebied van identiteitsvorming. Vervolgens zijn we fondsen gaan aanschrijven voor financiële steun en uiteindelijk hebben we een fonds gekregen. Toen konden we beginnen met het maken van een theatervoorstelling. Hiervoor ben ik vorig jaar met de Switchers van dat jaar gaan improviseren. Hier is uiteindelijk een theatervoorstelling uit ontstaan. Ik was hier echter zelf niet tevreden over en ook uit de feedback naar aanleiding van try-outs bleek dat de theatervoorstelling nog niet duidelijk genoeg was. Zelf miste ik vooral de interactie met het publiek in de voorstelling.

Daarom heb ik ervoor gekozen een volledig nieuwe theatervoorstelling te gaan maken. Hiervoor ben ik eerst veel gaan lezen, onder andere het boek van Sean Covey wat ik eerder noemde. Vervolgens ben ik gaan bedenken welke vragen ik aan het publiek wilde stellen tijdens de show en welke personages daarbij passen. Hieruit is de kern en de verhaallijn ontstaan zoals die nu is. Bij de Switchers heb ik gecheckt of de theatervoorstelling pakkend genoeg was en goed zou aansluiten bij de leerlingen. Daarna hebben we nog een try-out gehad en daaruit bleek dat de theatervoorstelling zeker aansloot.

Zie je in het project resultaten terug waardoor je kunt zeggen dat het door jou geformuleerde doel bereikt wordt?

Ja, dat zie ik wel terug ja. Eén van de doelen is dat de leerlingen zich laten kennen aan elkaar. In de les zie ik dat dit doel bereikt wordt, bijvoorbeeld in het speeddaten, waarin de leerlingen in gesprek gaan met klasgenoten die ze normaal niet zo vaak zouden spreken. Ik hoop natuurlijk dat dit goed is voor de sfeer binnen de klas. Ook in de workshops zie ik duidelijk dat de leerlingen nadenken over hun identiteit en open zijn naar elkaar. In de workshops móeten de leerlingen echt aan de slag, want binnen een bepaalde tijd moet hun persoonlijk statuut af zijn. Hierdoor móeten ze er wel over nadenken. Toevallig heb ik ook vandaag een email ontvangen van de contactpersoon waar we vorige week REMEMBER ME hebben gespeeld. Hij schreef dat leerlingen, collega's

en ouders enthousiast waren. Dit is natuurlijk super leuk om te horen! Er zijn altijd nog dingen die beter kunnen. Maar op dit moment ben ik erg tevreden over de waardevolle gesprekken die leerlingen met elkaar hebben gevoerd en met de Switchers door dit project!

Bijlage 4 – Samenvatting Eindwerkstuk

De hoofdvraag van dit Eindwerkstuk luidt:

Hoe is de werkwijze van YFC/Switch Onderwijsprojecten te plaatsen binnen verschillende werkwijzen van uiteenlopende vormen van geëngageerd theater in de 20^e eeuw tot nu?

Switch is de onderwijsafdeling van Youth for Christ en gebruikt onder andere theater als middel om maatschappelijke en levensbeschouwelijke thema's op middelbare scholen bespreekbaar te maken. Ik heb mij specifiek gericht op hun werkwijze binnen het project REMEMBER ME: een theatervoorstelling, verwerkingsles en workshop over identiteit. Voor deze casestudie heb ik een interview gehouden met Janneke Hart, onder andere schrijfster en regisseur van de theatervoorstelling en ik ben een dag meegegaan met een uitvoering van het project in Veenendaal op 5 juni 2012.

In de werkwijze van Switch zijn veel aspecten terug te zien uit werkwijzen van andere vormen van geëngageerd theater, bijvoorbeeld het politiek vormingstheater. Zo is de werkwijze van Switch in dit Eindwerkstuk uiteengezet naar aanleiding van de driedeling van Gemma van Zeventer die werkte met vormingstheater op scholen in toneelgroep Genesius. Deze drie factoren zijn *herkenning, analyse en perspectief*.

Ook het Vervreemdingseffect van Brecht is terug te zien in de theatervoorstelling REMEMBER ME van Switch. Door het doorbreken van de vierde wand worden leerlingen *actief* aangespoord om na te denken wat zij uit de theatervoorstelling herkennen. Het wordt het publiek echter op sommige momenten moeilijk gemaakt zich in andere personages te mogen herkennen dan alleen in het hoofdpersonage Jasper. Hij schijnt het belangrijkste te zijn, waardoor andere personages op de achtergrond dreigen te raken.

Het creëren van een 'ideal image' zoals in de theatermethode 'Theatre of the Oppressed' van Boal is terug te zien in de workshop die bij het project REMEMBER ME hoort, waarin leerlingen op creatieve wijze vormgeven hoe zij idealiter hun leven bijzonder zouden willen maken.

Ook peereducatie is voor Switch heel belangrijk. De peereducators binnen Switch worden Switchers genoemd, zij staan op het podium en voor de klas. Door de jonge leeftijd van deze Switchers maken zij makkelijk contact met de leerlingen. Ze staan dichtbij hun belevingswereld. Door de theatervoorstelling krijgen zij automatisch veel respect van de leerlingen aan wie zij lesgeven. Deze aspecten maken het makkelijk voor de Switchers om een veilige en open sfeer te creëren in de lessen.

Dit heeft echter ook een keerzijde. De Switchers zijn geen hulpverleners, terwijl sommige problemen van de leerlingen heel heftig kunnen zijn. Daarom verwijzen de Switchers deze leerlingen altijd door naar hun mentor. Binnen REMEMBER ME worden sommige problemen echter anoniem aangegeven. Dit kan de school in een lastig pakket brengen, aangezien je dan weet dat één van de leerlingen in een klas een groot probleem heeft, je weet alleen niet wie. Naar mijn mening, maar ook volgens Hart, is het daarom belangrijk dat er een nazorgprogramma ontwikkeld wordt voor scholen naar aanleiding van REMEMBER ME. Ik ben echter van mening dat dit ook belangrijk is om de impact van het project op de leerlingen te kunnen vergroten.

Eindnoten

- ¹ YFC|Switch Onderwijsprojecten, *Projectplan Remember Me: ontwikkeling en pilot* (Driebergen: juli 2012), 6.
- ² K.J. Topping, "The effectiveness of peer tutoring in further and higher education: A typology of review of the literature," *Higher Education* 32.3 (1996): 321.
- ³ Nancy Falchikov, *Learning Together: Peer Tutoring in Higher Education* (Londen: Routledge, 2001), 3
- ⁴ *Ibidem*, 4.
- ⁵ Interview met Janneke Hart, 05 juni 2012, zie bijlage 2.
- ⁶ *Idem*.
- ⁷ Falchikov, 1.
- ⁸ "Engagement," Letterkundig Lexicon voor de neerlandistiek, geraadpleegd op 09 juni 2012, http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/bork001lett01_01_0006.php#e053.
- ⁹ Jan Cohen-Cruz, *Engaging Performance, Theatre as Call and Response* (Londen en New York: Routledge, 2010), 1.
- ¹⁰ Richard Drain, "Part 2, The Political Dimension, Introduction," in *Twentieth Century Theatre, a Sourcebook*, red. Richard Drain (Londen en New York: Routledge, 1995), 75.
- ¹¹ Cohen-Cruz, 20.
- ¹² *Ibidem*, 21.
- ¹³ *Ibidem*, 20.
- ¹⁴ *Ibidem*, 21.
- ¹⁵ *Idem*.
- ¹⁶ Stef Heinink, "Licht aan! Discussie. 'Aktie Tomaat' of de geschiedenis van een bewustwording," in *Tomaat in Perspectief, Theatervernieuwing in de jaren '60 en '70*, red. Dennis Meyer (Amsterdam: Theater Instituut Nederland, 1994), 8-9.
- ¹⁷ Jan Smeets, "Ik weet het zeker: ik weet het nog niet zeker... Een persoonlijke geschiedenis van 10 jaar politiek vormingstheater," in *Theater op de bres: vormingstheater in Nederland en België*, red. Bart Dieho (Amsterdam: Espee, 1979), 9.
- ¹⁸ *Ibidem*, 14.
- ¹⁹ Gemma van Zeventer, "Vormingstheater voor kinderen en jongeren: een praktijkverslag," in *Theater op de bres: vormingstheater in Nederland en België*, red. Bart Dieho (Amsterdam: Espee, 1979), 27.
- ²⁰ Anita Twaalfhoven, "Een vlag die vele ladingen dekt," *Boekman. Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid* 22.82 (2011), 34.
- ²¹ Pascal Gielen, "Mapping Community Art," in *Community Art: The Politics of Trespassing*, red. Paul de Bruyne en Pascal Gielen (Amsterdam: Antennae Valiz, 2011), 20-21.
- ²² Augusto Boal, "Theatre of the Oppressed," in *The Applied Theatre Reader*, vert. C. En M.-O. Leal McBride, red. Tim Prentki en Sheila Preston (Londen en New York: Routledge, 2009), 131.
- ²³ *Ibidem*, 134.
- ²⁴ Interview met Janneke Hart, 05 juni 2012, zie bijlage 2.
- ²⁵ *Idem*.
- ²⁶ *Ibidem*, 6.
- ²⁷ YFC|Switch Onderwijsprojecten, *Script Remember Me* (Driebergen, 2011), 4.
- ²⁸ Voor een overzicht van deze vragen: zie de 'factsheet' van de theatervoorstelling in bijlage 1.
- ²⁹ Interview met Janneke Hart, 05 juni 2012, zie bijlage 2.
- ³⁰ *Idem*.
- ³¹ *Idem*.
- ³² Simon Forrest, Vicki Strange en Ann Oakley, "A Comparison of Students' Evaluations of a Peer-delivered Sex Education Programme and Teacher-led provision," *Sex Education* 2.3 (2002): 211.
- ³³ Interview met Janneke Hart, 05 juni 2012, zie bijlage 2.
- ³⁴ *Ibidem*, 326.